

ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСКУРСУ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

LINGUISTORIOGRAPHICAL ASPECT OF DISCUSSION STUDY IN MODERN LINGUISTICS

Осипенко В.Ю.,

orcid.org/0000-0003-4483-136X

викладач кафедри германської філології

*Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»*

У статті розглянуто в лінгвоісторіографічному аспекті сукупність досліджень основних характеристик дискурсу, авторами яких є мовознавці кінця XX – поч. XXI ст., а також погляди мовознавців на питання визначення поняття дискурсу, його еволюції, розвитку та перспективи подальших досліджень в лінгвістиці та яке значення мали їхні праці для розв'язання актуальних проблем дискурсу в мовознавстві, оскільки багатозначність терміна «дискурс» і дискурсивність проблем, пов'язаних з дослідженням основних характеристик зумовлено новизною і не розробленістю дискурсології як галузі мовознавства.

В дослідженні виявлено, що трактування поняття «дискурс» зазнали множинних змін з моменту введення терміну у вживання. Так, розбіжності у деяких поглядах лінгвістів на дискурс і текст призвели до віддалення аналізу дискурсу від лінгвістики. Дискурс визначається як широке поняття, комунікативне явище, що містить у собі також соціальне значення, яке дає уявлення про учасників комунікації. У результаті розвідки також визначено, що у 70-і рр. XX ст. – терміни дискурсу і тексту ототожнювалися. Дискурс розглядався й на підставі тексту у контексті фонових чинників, занурених у життя, як вербальне представлення комунікативної події. У статті також окреслені тенденції розмежування дискурсу і тексту чому у 80-ті рр. XX ст. сприяли концепції Е. Бенвеніста, Т. ван Дейка, ін. [3], [4]. У результаті розвідки визначено, що лінгвісти виділяють визначальні риси дискурсу як комунікативної ситуації, а саме контекстуальність, особистісність дискурсу, процесуальність, структура дискурсу, що є замкненою, а відкрита лише є інформація тексту. Практично не розробленою проблемою дискурсології є категорійний аспект дискурсу.

Отже, основні характеристики дискурсу в мовознавстві в лінгвоісторичному аспекті які не є достатньо висвітленими мають багато дискусійних питань, а розвиток та перспективи подальших досліджень дискурсу в лінгвістиці мають велике теоретичне та прикладне значення.

Ключові слова: мовознавство, дискурс, лінгвоісторичний аспект дослідження дискурсу, характеристики дискурсу в лінгвістиці, дискурсознавство.

The article considers in the linguistic-historiographical aspect a set of studies of the main characteristics of discourse, the authors of which are linguists of the late XX – early XXI century, as well as the views of linguists on the definition of discourse, its evolution, development and prospects for further research in linguistics and how important their work was to solve current problems of discourse in linguistics, because the ambiguity of the term "discourse" and the discursiveness of the problems associated with the study of basic characteristics due to the novelty and underdevelopment of discourse as a branch of linguistics.

The study found that the interpretation of the concept of "discourse" has undergone multiple changes since the introduction of the term in use. Thus, differences in some views of linguists on discourse and text have led to the removal of discourse analysis from linguistics. Discourse is defined as a broad concept, a communicative phenomenon that also contains social significance, which gives an idea of the participants in communication. As a result of research it was also determined that in the 70s the terms of discourse and text were identified. The discourse was considered on the basis of the text in the context of background factors immersed in life, as a verbal representation of a communicative event. The article also outlines the tendencies to distinguish between discourse and text why in the 80s of the twentieth century. As a result of the research it was determined that linguists distinguish the defining features of discourse as a communicative situation, namely contextuality, personality of discourse, structure of discourse, which is closed, and only information of the text is open. The categorical aspect of discourse is a practically undeveloped problem of discourse scholars.

Thus, the main characteristics of discourse in linguistics in the linguistic-historical aspect, which are not sufficiently covered, have many controversial issues, and the development and prospects of further research on discourse in linguistics are of great theoretical and applied importance.

Key words: linguistics, discourse, linguistic-historical aspect of discourse research, characteristics of discourse in linguistics, discourse studies.

Постановка проблеми. Мовознавство за останнє сторіччя характеризується бурхливим розвитком і зміною аспектів, що потрапляють у центр лінгвістичних досліджень. Включення

в наукову парадигму різних параметрів мовних ситуацій сприяло розвитку теорії комунікації та мовної взаємодії, що зумовило виникнення нових напрямків у лінгвістиці (теорії мовних актів, тео-

рії тексту, теорії висловлювання, теорії дискурсу), нових об'єктів дослідження, нової мовної одиниці – дискурсу.

Хоча поняття «дискурс» існує вже понад дві тисячі років у значенні «діалог», «міркування», як лінгвістичний термін воно почало широко використовуватись лише в 50-і рр. ХХ ст. Поняття «дискурс» належить до найуживаніших понять сьогодення, однак навіть серед лінгвістів не існує єдиної думки щодо визначення його характеристик. Поняття дискурсу як комунікативне інтерактивне явище із вмонтованим у нього соціальним, культурним, психологічним контекстом, охоплює й невербальні чинники, так в 90-і рр. ХХ ст. структурно-орієнтована парадигма змінюється новою парадигмою.

Отже, актуальність теми пов'язана з тим, що основні характеристики дискурсу в лінгвістиці не є достатньо висвітленими та мають багато дискусійних питань. При цьому необхідно мати на увазі, що визначення основних характеристик поняття дискурсу в мовознавстві має велике теоретичне та прикладне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про зацікавленість науковців проблемами дискурсу свідчить велика кількість праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема Н. Д. Арутюнової, Ф. С. Бацевича, О. Л. Бессонової, А. Д. Белової, В. З. Дем'янкова, В. І. Карасика, О. С. Кубрякової, М. Л. Макарова, М. М. Полюжина, П. Серію, А. С. Токарської, Дж. Філіпса, Дж. Фіске, Р. Ходжа, Л. І. Шевченко, Дж. Юла, К. С. Серажим, О. І. Морозової, Є. В. Бондаренко, Л. В. Солощук, С. О. Швачко, А. П. Мартинюк, П. М. Донець.

Зауважимо, що введення до обігу мовознавства терміна «дискурс» належить американському лінгвісту-дескриптивісту З. Харрісу, який у 50-і рр. ХХ ст. на підставі впровадженого ним дистрибутивного аналізу здійснив спробу представити значення мовних одиниць як функцію дистрибуції, а дискурс розглядав як одну зі сторін дистрибуції на базі еквівалентності між фразами і ланцюжками фраз; як висловлення, надфразну єдність у контексті інших одиниць і пов'язаної з ними ситуації. Таке трактування визначило первинне спрямування аналізу дискурсу на дослідження послідовності речень, трансфрастичних одиниць, ланцюжків фраз в аспекті їхньої асемантичної дистрибуції.

Так, дискурс є міждисциплінарним поняттям, окремі аспекти якого в сучасній науковій думці використовуються в контексті багатьох гуманітарних дисциплін. На сучасному етапі лінгві-

стичних досліджень даного феномена науковцями пропонуються різні підходи до тлумачення поняття «дискурс». Усе залежить від точки відліку того чи іншого дослідника. Так, традиційно співвідносять дискурс з такими поняттями, як висловлювання, мова, мовна діяльність, текст, комунікативна ситуація, монолог, діалог, що призводить, з одного боку, до розуміння того, до якого ряду явищ відноситься дискурс, а з іншого боку, створює хибне уявлення про ідентичність цих явищ. Отже, поняття «дискурс» належить до найуживаніших понять сьогодення, оперуючи цим поняттям дослідники часто виходять з полярних позицій.

Постановка завдання. Багатозначність терміна «дискурс» і дискурсійність проблем, пов'язаних з дослідженням основних характеристик, зумовлено новизною і не розробленістю дискурсології як галузі мовознавства. Основним завданням наукової розвідки є окреслення в лінгвістичному аспекті особливостей та основних характеристик дискурсу в мовознавстві, його еволюції, розвитку та перспективи подальших досліджень в лінгвістиці, а також окреслення терміну дискурс, який вживається в різних значеннях. *Об'єктом* дослідження є розглянуті в лінгвістичному аспекті особливості та основні характеристики дискурсу, авторами яких є мовознавці кінця ХХ–початку ХХІ ст. *Предметом* дослідження є погляди мовознавців на питання визначення основних характеристик дискурсу в лінгвістичному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Перш за все необхідно окреслити термін дискурс, що в сучасній теорії комунікації і дискурсології вживається в різних значеннях. Його поняття у сучасній науці використовується дуже широко, тому на думку В. І. Карасика, термін починає «розпливатись» [6]. Наприклад, О. О. Селіванова зазначає вісім визначень поняття дискурсу, які виокремлює швейцарський дослідник П. Серію та посилаючись на книгу французького вченого Д. Манжене. Також необхідно зауважити, що російський лінгвіст М. Л. Макаров виділяє три типи координат визначення значення дискурсу: із боку формальної інтерпретації – це утворення більш високого рівня, ніж речення; із боку функціональної інтерпретації – це втілення засобів мови в оточенні психологічних, соціальних, і культурних аспектів спілкування особистостей. Також дискурс досліджувався і філософом Ю. Хабермасом, який розумів під дискурсом тип мовної комунікації, що передбачає доцільне критичне осмислення цінностей, норм, правил суспільних відносин

з єдиною метою – досягнення взаєморозуміння [10, с. 119–120].

Зауважимо, що Л. С. Полякова в своїй статті стверджує, що визначення поняття «дискурс» зазнали множинних змін з моменту введення терміну Зеллінгом Харрісом, який назвав аналізом дискурсу «метод аналізу зв'язного мовлення», призначений «для розширення дескриптивної лінгвістики за межі однієї пропозиції в даний момент часу та для співвіднесення культури та мови [8], [12].

До того ж, як зазначає Ф. С. Бацевич, в мовознавстві поняттєвий діапазон терміна «дискурс» теж широкий, та зазначає, що у своїх лінгвістичних працях Т. ван Дейк подає дискурс як «розмиту» категорію. Інші вчені також вказують на його полісемію, навіть вбачають омонімічні розходження окремих значень, оскільки ця категорія вживається в різних науках з різним значенням. А сучасна українська лінгвістка Н. І. Сукаленко вважає, що цей термін знаходиться між текстом, контекстом, функціональним стилем, підмовою, тощо. Розмитість терміна «дискурс» зумовлена двома причинами: історією становлення, коли в семантичній пам'яті лексеми утримуються ознаки попередніх її вживань, і певною невизначеністю місця поняття «дискурс» у системі існуючих категорій та модусів вияву мови [2], [4].

В. З. Дем'янков пропонує більш поглиблене визначення дискурсу, що є, на думку Ю. С. Степанова, найповнішим у сучасній теорії мовознавства: «Дискурс – довільний фрагмент тексту, що складається з більш ніж однієї пропозиції чи незалежної частини речення. Часто, але не завжди концентрується навколо деякого опорного концепту; створює загальний контекст, що описує дійові особи, об'єкти, обставини, вчинки тощо, визначаючись не стільки послідовністю речень, скільки світоглядом, що «будується» за кодом розгортання дискурсу» [5].

П. Серіо зазначає, що поняття «дискурс» не можна поєднувати ні з емпіричною мовою, що використовується суб'єктом, ні з текстом. Це поняття має безліч визначень: 1) аналог поняття «мова» (за Ф. де Соссюром), тобто будь-яке конкретне висловлювання; 2) одиниця, за розмірами перевищує висловлювання; 3) вплив висловлювання на реципієнта із зважанням на ситуацію висловлювання; 4) діалог, розмова, як основний тип висловлювання; 5) мовлення з позицій того, хто не погоджується з такою позицією (за Е. Бенвеністом); 6) використання одиниць мовлення, його мовленнєвої актуалізації: протиставлення мови і мовлення (language/discourse);

7) соціально або ідейно обмежений тип висловлювань, феміністичний дискурс; 8) теоретичний конструкт, призначений для досліджень умови виникнення тексту [11].

Так, розбіжності у поглядах учених на текст й дискурс призвели до віддалення лінгвістики тексту від аналізу дискурсу. Дискурс визнається як більш широке поняття, «складне комунікативне явище, що містить у собі також соціальний контекст, який дає уявлення як про учасників комунікації (їхні характеристики), так і про процес виробництва й сприйняття» [7].

Виникнення та розвиток теорії дискурсу та практики його аналізу відповідає наступним тенденціям у лінгвістиці 60-70-х років. ХХІ ст.: прагненню вивести синтаксис за межі пропозиції (гіперсинтаксис Б. Палека, макросинтаксис Т. ван Дейка, синтаксис тексту В. Дреслера), розробці прагматики мови (теорія мовних актів), підходу до мови як до соціальної дії (поняття, інтересу до мовленнєвого вживання та суб'єктивного аспекту мовлення, загальної тенденції до інтеграції гуманітарних досліджень). Е. Бенвеніст одним із перших надав слову «дискурс», яке означало мову взагалі, термінологічне значення, позначивши їм «мову, що присвоюється мовцем». Згодом поняття дискурсу було поширене попри всі види прагматики мови, що розрізняється за своїми цілеустановками.

Так, у мовознавстві тексту 70-х рр. ХХ ст. – терміни дискурсу і тексту ототожнювалися, що пояснювалося відсутністю в деяких європейських мовах слова, відповідно франко-англійському «дискурс», яке замінювалося терміном «текст». Отже, аналіз дискурсу збігався зі структуралістськи орієнтованими граматикую тексту, лінгвістикою зв'язного тексту (В. Дресслер, П. Сьюрен, С. Шмідт, Р. Гарвег, Р. Богранд, О. Москальська, І. Беллерт, Ф. Данеш та ін.). Дискурс розглядався й на підставі тексту як текст у контексті фонових чинників, занурених у життя, як вербальне представлення комунікативної події (Дж. Браун, Дж. Юл, Н. Д. Арутюнова та ін.) [10, с. 120–121].

Так, досліджуючи питання основних характеристик дискурсу, прослідковується розмежування дискурсу і тексту, для чого використовувалося розрізнення мовного, соціального, статичного і динамічного аспектів. Цьому сприяли у 80-ті рр. ХХ ст. концепції Е. Бенвеніста, який вважав дискурс мовленням, невіддільним від мовця; Т. ван Дейка, який розглядав дискурс як комунікативну подію; К. Пайка, який вбачав в дискурсі результат процесу взаємодії в соціокультурному аспекті під впливом теорії мовних актів, лінгво-

прагматики, когнітивної лінгвістики аналіз дискурсу отримав функціональне спрямування, а дискурс почав розвиватися як комунікативна подія, ситуація, що інтегрує текст з іншими складниками, зокрема екстралінгвальними, соціальними і референційними чинниками (обставинами, часом, простором комунікації), когнітивними та психологічними чинниками, які опосередковують взаємодію учасників спілкування, їхні мотиви, цілі та стратегії. У такому розумінні дискурс отримав подійно-ситуативний аспект, розширивши власну структуру за рахунок суб'єкта комунікації, адресата, моменту висловлення і певного місця висловлення. Необхідно зауважити, що Г. Г. Почепцов уподібнює розбіжність між текстом і дискурсом до різниці між реченням і висловлюванням: висловлювання поєднує саме речення із соціальним контекстом його використання, такі самі відношення повторюються на вищому рівні в тексті та дискурсі. Американська дослідниця Д. Шиффрин пропонує визначити дискурс як інтегративно-контекстуалізовані висловлювання, усні й письмові [10, с. 121].

Дискурсологи виділяють визначальні риси дискурсу як комунікативної події. По-перше, це контекстуальність, що пояснюється В. З. Дем'янковим як сукупність зазначених ситуативних подій, їхніх учасників, перформативної інформації й не-подій, тобто обставин, що супроводжують події; оцінки учасників подій, інформації, що співвідносить дискурс із подіями. Дж. Кук виокремлює три значення дискурсу, а саме соціальний, психологічний та текстуальний. По-друге, це особистісність дискурсу, яка є двобічною та визначається спільними для адресата й адресанта світом, взаємодією їхньої індивідуальної свідомості. П. Серіо вважає суб'єкт висловлення, який набуває чинності лише в акті висловлення, категорією дискурсу. По-третє, це процесуальність, закладена у спільній діяльності комунікантів, що розробляють його структуру, у поєднанні стадій зародження висловлювання та його рецепції. По-четверте, структура дискурсу є замкненою, відкрита лише є інформація тексту.

Практично не розробленою проблемою дискурсології є категорійний аспект дискурсу. В. І. Карасик оперує чотирма групами категорій дискурсу:

1) конститутивними (відносною оформленістю, тематичною, стилістичною та структурною єдністю, відносною смисловою завершеністю);

2) жанрово-стилістичними (стильовою приналежністю, жанровим каноном, клішованістю, мірою ампліфікації або компресії);

3) за змістом (адресністю, образом автора, інформативністю, модальністю, інтерпретованістю, інтертекстуальною орієнтацією);

4) формально-структурними (композицією, членуванням, когезією).

Так, лінгвіст М. Л. Макаров виокремлює категорії зміни комунікативних ролей, комунікативної стратегії функціонування дискурсу, когезії й когерентності, мета комунікації й дейксиса [7].

Розуміння дискурсу як комунікативно-прагматичного зразка мовленнєвої поведінки в певній соціальній інституціональній сфері, який має відповідний набір змінних: соціальні норми, відношення, ролі, конвенції, показники інтерактивності, – тлумачення близьке до поняття «підмови», своєрідного стилю певної сфери спілкування. Ю. С. Степанов вважає дискурс особливим можливим альтернативним світом у світі мови, за яким стоять особливі граматики, лексика, правила слововживання, семантика та власний ідеальний адресат.

Необхідно зазначити, що проблемами вивчення дискурсу є його структура та типологія, що є взаємопов'язаними. Визначення типів дискурсу українським мовознавцем Г. Г. Почепцовим є цікавими, однак ґрунтується одночасно на кількох параметрах, що зумовлює їх послідовність [9]. Різні дискурси взаємопов'язані та взаємодіють між собою, визначають один одного, а також у своїй структурі мають багато однакових рис. Так, Ф. С. Бацевич пропонує типологізацію дискурсу залежно від складників комунікативної моделі Р. Якобсона. О. Шейгал розмежовує інституційний й особистісно-орієнтований дискурс. Кожен з інституційних дискурсів використовує певну систему професійно-орієнтованих знаків, має власну підмову. Дослідниця характеризує політичний дискурс у співвідношенні з іншими інституційними типами: юридичним, науковим, педагогічним, рекламним, спортивним, релігійним, військовим, – і не інституційними (побутовим і художнім) [12]. Необхідно зазначити, що цим питанням також займалися такі лінгвісти: Т. ван Дейк, Г. Ю. Крейдлін, О. В. Падучева, А. М. Баранов та ін.

Висновки. Отже, у процесі аналізу низки історичних джерел і досліджень у галузі лінгвістики з'ясовано, що існує багато підходів до поняття дискурсу та його характеристик в лінгвістичному аспекті. Загалом у площині наукових досліджень в мовознавстві категорія дискурсу залишається розмитою й неоднозначною, співвідносячись у лінгвістиці з поняттями тексту та мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва : Советская энциклопедия, 1990. С.136–137.
2. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики : Пособие. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс, 1974. 448 с.
4. Ван Дейк Т. А. Язык, познание, коммуникация. Благовещенск : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.
5. Демьянков В. З. Морфологическая интерпретация текста и ее моделирование. Москва : Издательство МГУ, 1994. 205 с.
6. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Москва : Гнозис, 2004. 390 с.
7. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва : Гнозис, 2003. 280 с.
8. Полякова Л. С. Теоретические подходы к определению понятия «дискурс». *Язык. Текст. Дискурс : Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК* / под ред. проф. Г. Н. Манаенко. Ставрополь. 2009. № 7. С. 87–91.
9. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Київ : Видавничий центр «Київський університет», 1999. 301 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006. С. 119–121.
11. Серю П. Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса / пер. с франц. и португ. Москва : Прогресс, 1999. 416 с.
12. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. Волгоград : Перемена, 2000. 368 с.
13. Harris Z. S. Discourse analysis. *Language*. 1952. Vol. 28. № 1. P.1–30.

УДК 811.161.2'36'37+811.112.2'36'37](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.1.40>

ЗАПЕРЕЧЕННЯ В МОВІ: ВІД ФОРМИ ДО ЗНАЧЕННЯ

NEGATION IN LANGUAGE: FROM FORM TO MEANING

Паславська А.Й.,

orcid.org/0000-0002-7314-3171

доктор філологічних наук, професор,

завідувачка кафедри міжкультурної комунікації та перекладу

Львівського національного університету імені Івана Франка

Стаття простежує механізми реалізації заперечення на матеріалі різноструктурних (передовсім німецької та української) мов. Категоріальний статус заперечення досі залишається дискусійним. Його трактують як семантичну, модальну, предикативну, синтаксичну, прагматичну, психологічну категорію, і кожен із згаданих підходів має певну логіку і заслуговує на наукову дискусію.

Заперечення визначено як універсальну мовну категорію, ядром якої є заперечна семантика, що змінює зміст стверджувального судження на заперечне і навпаки. Заперечення має різні сфери дії – семантичну, синтаксичну, просодичну та прагматичну, із відповідної параметризацією в різних мовах.

Потрібно чітко розмежовувати поняття заперечення, неґації та неґатора. Заперечення – це логічний оператор, який перетворює істинне речення на хибне і навпаки. Запереченню можуть підлягати різні частини речення із відповідними наслідками для його змісту. Неґація – це категорія мовленнєвої діяльності, під час здійснення якої заперечується не зміст висловлення (його пропозиція), а попередній мовленнєвий акт, що призводить до реалізації відмови, заборони чи відхилення.

Неґатори визначено як лексико-граматичні засоби вираження заперечення. У різних мовах вони вживаються у формі часток, займенників чи прислівників. Дослідження доводить, що за своїм значенням неґатори не є носіями заперечної семантики, а лише формальними маркерами присутності в реченні експліцитно чи імпліцитно реалізованого предикатного заперечення.

Множинне заперечення в українській мові зовсім не свідчить про його більшу інтенсивність порівняно з мононеґацією в німецькій мові. Моно- чи полінеґація – явище історичне. Система заперечення може змінюватися в ході еволюції мови. І українська, і німецька мова змінювали свої системи заперечення в ході історичного розвитку, що було зумовлено змінами у фонетичній системі з наслідками для семантики і прагматики заперечення.

Ключові слова: заперечення, неґація, неґатор, типологія заперечення, німецька мова, українська мова, квантор.